

Д. М. ДРОЗД

(г. Мінск, Інстытут літаратуразнаўства імя Я. Купалы НАН Беларусі)

ПРАБЛЕМА НАЦЫЯНАЛЬнай ІДЭНТЫФІКАЦЫі XIX СТАГОДДЗЯ Ў ТВОРАХ В. ДУНІН-МАРЦІНКЕВІЧА

У артыкуле праз аналіз мастацкіх і публіцыстычных твораў заснавальніка прафесійнай беларускай літаратуры і тэатра Вінцэнта Дунін-Марцінкевіча (1808–1884), яго аднадумцаў і апанентаў зроблена спроба выявіць існаваўшыя ў XIX ст. праблемы нацыянальнай ідэнтыфікацыі самога паэта і яго атачэння, іх погляды, а таксама прааналізаваць выкліканую кнігамі паэта дыскусію аб прыродзе беларускага народа і мовы. Аб'ект даследавання: моўная, культурная і палітычная сітуацыя на землях Беларусі ў XIX ст. як перадумовы фарміравання беларускай нацыі. Прадмет даследавання: літаратурныя і публіцыстычныя творы В. Дунін-Марцінкевіча, яго асяроддзя і апанентаў, у якіх знайшло адлюстраванне бачанне аўтарамі гісторыі, сучаснасці і будучага беларускага народа (у агульным) і беларускай мовы і літаратуры (у прыватнасці).

Дакладнае разуменне працэсу фармавання беларускай нацыі немагчыма без вывучэння дзейнасці Вінцэнта Дунін-Марцінкевіча. Менавіта яго творы ў сярэдзіне XIX ст. выклікалі цікавасць да беларускай мовы і дыскусію аб беларускай мове і літаратуры, сляды якой мы знаходзім у газетах Варшавы, Вільні, Масквы. Яго відомасць і доўгае адзінокае існаванне на беларускім літаратурным Парнасе былі такія, што ягонаму пярэ прыпісвалі многія ананімныя творы на беларускай мове (“Тарас на Парнасе”, “Плынуць вятры...”). Але быў у падобнай папулярнасці і іншы бок.

Сярод абвінавачванняў, што былі прад’яўлены В. Дунін-Марцінкевічу падчас яго арышту ў кастрычніку 1864 г., было і тое, што ён напісаў верш «Гутарка старога дзеда», пераклаў на беларускую мову гімн «Boże, coś Polskę...», адправіў на імя віленскага маршалка Дамейкі ананімнае вершаванае пасланне «Odezwia syna ojczyzny do braci Litwinów», падазрона раз’язджаў па розных губернях і нібыта распаўсюджаў сярод сялян шкодныя настроі. З тым, што стыль гэтых вершаў вельмі падобны на літаратурны стыль В. Дунін-Марцінкевіча праз сто год згадзіўся нават такі аўтарытэты даследчык беларускай літаратуры, як Генадзь Кісялёў [1, с. 144–145]. Але ніякіх канкрэтных абвінавачванняў, акрамя даносу агента III аддзялення – студэнта Пецябургскага ўніверсітэта Юзефа Бярнацкага, у следства тады не было.

Сам Вінцэнт Янавіч да 1864 г. прайшоў ужо праз розныя абвінавачванні, таму ён як мог, усімі праўдамі і няпраўдамі адхрышчваўся, называючы ўсё памылкай і інтрыгамі ворагаў. Арыштант даказваў сваю лаяльнасць царскім уладам: «Он решительно никакого участия в мятеже не принимал и в опровержение возведенных на него обвинений предлагает рассмотреть все его сочинения; в них он старался развивать мысли о соединении славян под скипетром русского императора... Действуя таким образом в течение 20 лет, он не мог изменить свои убеждения в последнее время. Затем брошюры под названием “Гутарка старого дзеда” он не сочинял и даже ни от кого об ней не слыхал; других каких-либо сочинений в противоправительственном духе также не писал...» [2, с. 256].

Верш «Гутарка старога дзеда» і сёння лічыцца ананімным. Яго змест зводзіцца да аднаго: пры Расійскай імперыі стала кепска (падаткі, рэкруцкі набор, рэвізскія сказкі...), а ў Рэчы Паспалітай было добра (свабода). Гэтую спрошчаную інтэрпрэтацыю мінулага адзначыў ужо ў 1963 годзе Г. Кісялёў: «Аўтар “Гутаркі” дапускаў ідэалізацыю цяжкага мінулага беларускага народа пад уціскам панскай Польшчы... Увесь сэнс “Гутаркі” зводзіўся да таго, каб сяляне падтрымлівалі вызваленчую вайну польскага народа» [1, с. 145, 147]. Аднак Г. Кісялёў, не адмаўляў магчымасці прыналежнасці гэтага твора Дунін-Марцінкевічу: “Трэба з належнай

увагай паставіцца да паведамлення Бярнацкага аб тым, што “Гутарка старога дзеда” напісана В. Дунін-Марцінкевічам... Разам з тым пытанне аб аўтарстве “Гутаркі” нельга лічыць канчаткова вырашаным” [1, с. 144, 146].

Але ўважлівае чытанне, па нашаму меркаванню, даказвае, што яго аўтарам не мог быць В. Дунін-Марцінкевіч. Гэты твор занадта ярка польскацэнтрычны: дрэнныя расіяне (у арыгінале “маскалі”), з каторымі б’юцца добрыя палякі і французы. І ў гэтым свеце цалкам адсутнічаюць літвіны, Літва (Вялікае Княства Літоўскае) і, тым больш, Белая Русь. Аднак рай, калі б яго маляваў паэт, выглядаў бы зусім інакш:

Ej! Szczęśliwe się widło w te dawniejsze lata:

Litwa nasza kwitnęła, cnotami bogata,

Zamożnością, swobodą oddychał kraj cały!⁷

Гэта цытата з паэмы «Lucynka, czyli Szwedzi na Litwie» («Люцынка, або Шведы на Літве»), надрукаванай у выглядзе кнігі ў самым канцы 1861 года. Гэтая рамантычная ідэалізацыя Літвы і літвінаў паўтараецца з твора ў твор В. Дунін-Марцінкевіча, што было уласціва гэтаму пакаленню. Успомнім хоць бы творы іншага нашага земляка Адама Міцкевіча. Польшча ж для іх хоць і блізкі, дружалюбны край, але ўсё-ткі чужы. Галоўная злучальная ніць дзвюх дзяржаў гэта нават не іх унія, саюз – Рэч Паспалітая Абодвух Народаў, а польская мова (ці, больш шырока, польская культура – а ў ідэале ўвогуле «старопольская»).

Падобную ідэалізацыю мінулага адзначыў Адам Мальдзіс у творах мемуарыстаў канца XVIII в.: “У мемуарах Галамбёўскага і Жавускага ёсць яшчэ адна агульная рыса. Вяртаючыся ў думках у край свайго дзяцінства, абодва аўтары... прыхарошваюць яго, паэтызуюць. “Літва” для іх – ледзь не зямны рай, «запаветная зямля»” [3, с. 98]. Па назіранню даследчыка, таксама ідэалізавалі “Літву” Ю. Нямцэвіч, Я. Тышкевіч і Ф. Булгарын. Апошняму здаецца: “Раней, у канцы XVIII ст., усё было лепш – людзі, рэкі, клімат...” [3, с. 101].

Значым, што ёсць сур’ёзныя нюансы, калі В. Дунін-Марцінкевіч піша свае творы на польскай мове для польскай аўдыторыі, калі піша для расійскай і калі піша для «сваіх». У гэтым плане найбольш цікавы твор «Kłopoty literackie» ды прысвячэнне «Do Władysława Syrokomli» ў кнізе «Dudarz białouski, czyli Wszystkiego potrosze», якая выйшла ў 1857 г. У ім Беларусь (Białoruś) – гэта назва выключна геаграфічная, да якой адносяцца Магілёўская і Віцебская губерні. Беларусы – гэта не толькі сяляне, але і пань. Марцінкевіч апісвае, як на мінскія выбары прыехалі таксама два беларусы (przybyli także dwaj Białorusini, Panowie Juliusz i Artur R..., obywatele Mohilewskiej i Witebskiej Gubernij [4, с. 62]) – пань Юлій і Артур Рашкоўскія. Яны ведалі Дунін-Марцінкевіча па яго беларускіх творах і запрасілі яго ў госці. У паэме аўтар апісвае сваё падарожжа «па Białoruś». У маёнтку Рашкоўскіх сабраліся госці – землеўладальнікі з Лепельшчыны, Магілёўшчыны, Віцебшчыны – у кожным з якіх Марцінкевіч «prawdziwego widzę Białorusa» [4, с. 82] [“я ў кожным з іх бачу сапраўднага беларуса”, – Д. Д.].

Аналізуючы гэты твор, можна прыйсці да высновы, што для Марцінкевіча ў гэты момант Беларусь – гэта чыста рэгіянальнае паняцце («Вось за Барысавам, да на Русі Белай» [4, с. 124]), гэта частка ранейшага ВКЛ, і ў больш шырокім сэнсе слова – Рэчы Паспалітай, і ўжо дакладна частка «польскага свету». Гэтаму ўсведамленню вельмі спрыяе тое, што на гэтых землях паранейшаму мала хто ведае рускую мову. Сам В. Дунін-Марцінкевіч так апісвае гэтую сітуацыю пасля забароны яму надрукаваць беларускі пераклад, безумоўна, невыпадкова выбранай з усёй творчасці Адама Міцкевіча паэмы «Пан Тадэвуш»: «В наших провинциях из ста крестьян, наверно, можно найти 10, которые хорошо читают по-польски, когда, напротив, из тысячи насилу сыщется один знающий русский язык. То напечатал какое-либо белорусское сочинение русскими буквами, смело можно запереть оное в сундук, ибо высший класс общества, имея под рукою русскую, польскую, французскую и немецкую литературы, не возьмет и в руки

⁷ Ой, шчасліва вялося ў былыя часіны —

На Літве жыў народ, ды такі дабрачынны!

Край быў вольны, заможны — жылі, не ўздыхалі...

(Пераклад Сяргей Дзяргай // Збор твораў... Т. 2. С. 147)

простонародной книги, а крестьяне... не зная русских букв, не в состоянии удовлетворить своего желания» [2, с. 190]. Тут ён, па сутнасці, прозай выкладае думкі з твора «Kłopoty literackie». Аднак друк на кірыліцы зусім не адпавядае яго галоўнай мэце: навучанню беларускіх сялян менавіта польскай грамаце для будучага знаёмства іх менавіта з польскай літаратурай.

Паколькі Беларусь – паняцце геаграфічнае, то ўсе жыхары гэтых губерняў для Дунін-Марцінкевіча – беларусы, незалежна ад сацыяльнага паходжання, рэлігійнага веравызнання і мовы, на якой яны гавораць. Нават мясцовыя паны для яго – беларусы, хоць і гавораць, як і ён, на польскай мове. Аднак беларуская мова – гэта таксама з’ява больш шырокая, бо на ёй гавораць далёка за межамі Віцебскай і Магілёўскіх губерняў. Кур’ёзнасць сітуацыі заключаецца ў тым, што па сучасным тэрытарыяльна-адміністрацыйным дзяленні Беларусі Бабруйск, побач з якім знаходзіўся маёнтак Панюшкавічы, дзе нарадзіўся і вырас Марцінкевіч, адносіцца да Магілёўскай вобласці. Сам пра сябе ён піша: «Вырас я сярод Літвінаў, палюбіў Беларусінаў». Дарэчы, у самой назве кнігі «Dudarz białouski» аўтар ужывае ў адносінах да сябе самавызначэнне «беларускі», і гэта ўжо не ў геаграфічным сэнсе, а менавіта ў культурным плане – паэт, які піша на беларускай мове для беларусаў.

Хутчэй за ўсё, у асяроддзі Дунін-Марцінкевіча пераважала стаўленне да беларускай мовы, якое выказаў Уладзіслаў Сыракомля у артыкуле для «Газеты Варшаўскай» у 1855 годзе. Ён абараняў В. Дунін-Марцінкевіча ад нападак польскіх крытыкаў так: «Твор “Вечарніцы” напісаны на беларускай або, дакладней, крывіцкай мове. Пекная гэта галіна славянскай мовы – той крывіцкі дыялект – і старая! Бо гэта мова нашага Літоўскага статута і заканадаўства на працягу двух стагоддзяў – XVI і XVII. І пашыраная! Бо смела можна сказаць, што на ёй размаўлялі тры чвэрці даўняй Літвы, народ, шляхта і паны. Мова, пазбаўленая пісьмовага значэння, сёння засталася толькі памяткай сялянскіх хат і налічвае, наколькі вядома, толькі двух пісьменнікаў: адным з іх быў незабыўнай памяці Ян Чачот, другі п. В. Д.-Марцінкевіч» [2, с. 94]. І далей прызнанне: «І я навучыўся крывіцкай мове і валодаў ёю з пэўнай элеганцыяй у размовах з добрым сялянствам Жукава Барка» (цяпер Стаўбцоўскі раён). Сам У. Сыракомля, калі верыць яго словам, беларускай мове менавіта навучыўся, але не размаўляў на ёй з дзяцінства.

Апанентам В. Дунін-Марцінкевіча і У. Сыракомлі выступаў публіцыст Ф. Скібіцкі. У сваім адказе, апублікаваным 19 мая 1856 г., ён сцвярджаў, што не існуе ні беларускай (język Białorusinów, białoruski), ні ўкраінскай (ruski, małoruski) моў, а ўсё гэта толькі дыялекты (аўтар гэта асабліва падкрэслівае: nie język) мовы рускай (Rosyjskaj) [2, с. 143, 144]. Апанент бачыць у гэтых мовах толькі сапсаванасць: «Таму ў гэтай русінскай гаворцы (але не мове), паміж маларускім і беларускім адценнем, немагчыма прыкмеціць іншай розніцы, а толькі большую ці меншую сапсаванасць рускіх або некаторых польскіх выразаў і выказванняў» [2, с. 144].

Але Скібіцкі не адмаўляе, што «мовай неразвітага чалавека» можна выказаць увесь свет пачуццяў гэтага чалавека, але «на гэтым полі даб’ецца поспеху толькі той, хто на ім нарадзіўся, гадаваўся і ўсё жыццё там прабавіў і праспяваў. Прышэлец з іншага свету, хай сабе й народжаны ў тым краі і найталенавіты, пэўна здолее узнёсла і прыгожа палунаць у аблоках... але нічога не дасягне... не здолее перадаць мовай для яго чужой» [2, с. 145]. Аўтар безапеляцыйна кажа, што гэтая літаратура непатрэбна самому непісьменнаму народу, і пісьменнік «не здолее ператварыць той гаворкі на асобную мову», усё гэта «пустыя высілкі» [2, с. 146]. І калі сапраўды прыняць характарыстыку В. Дунін-Марцінкевіча як «прышэлец з іншага свету», то гэты свет дакладна быў польскі, а не рускі.

Але спрэчкі пра мову твораў В. Дунін-Марцінкевіча ішлі і ў Расіі. Так у часопісе «Сын Отечества» (1856 г. № 32, с. 121–122) быў апублікаваны ананімны артыкул, у якім аўтар раскрываў сутнасць сучаснай яму дыскусіі: «По языку некоторые сочтут эти произведения принадлежащими к польской литературе, тем более, что правописание в них польское; так думает и сам автор их... Другие утверждают, что всякое произведение, написанное на белорусском языке, относится к русской словесности, потому что белорусский и русский язык – одно и то же или, другими словами, так называемое белорусское наречие вовсе не отдельное наречие, а местный говор наречия великорусского» [2, с. 147–148].

Пры гэтым пра беларускую мову, як дзяржаўную мову ВКЛ, ведалі і расійскія даследчыкі. Так, на 20 год раней, яшчэ ў 1836 г. вядомы расійскі вучоны Д. І. Языкоў пісаў у першай расійскай энцыклапедыі: «...Настоящий язык Белорусский есть весьма любопытный памятник, который наши ученые должны бы тщательно изучать потому, что он многое объясняет в Русских летописях и филологии нашего языка. Его можно назвать отцом Великороссийского наречия... Он был официальным языком Литовского Двора и правительства, ещё во время их язычества. Литовский статут... писан на том языке» [5, с. 568–569].

У сваіх пасланнях у польскія газеты або расійскія ўстановы Дунін-Марцінкевіч праяўляў і іншы падыход. Тут ён цалкам быў у палоне састарэлага светапогляду, калі сацыяльнае становішча чалавека і яго рэлігійнае веравызнанне змешвалася з нацыянальным (этнічным, генетычным) паходжаннем. А з пункту гледжання свайго этнічнага паходжання і польскамоўныя “літвіны” Вінцэнт Дунін-Марцінкевіч і Адам Міцкевіч, і беларускія сяляне былі адным народам. Пераважная большасць іх за выключэннем рэдкіх прыезджых – былі нашчадкамі тых людзей, хто жыў на нашай зямлі яшчэ ў часы Полацкага, Менскага, Пінскага і іншых княстваў. Чымі нашчадкамі таксама з’яўляецца большасць сучасных рускамоўных беларусаў. Этнічна, генетычна гэта тыя ж людзі, хоць мяняліся іх мова, рэлігія, сацыяльнае становішча. Але для XIX ст., калі сучасная беларуская нацыя толькі пачала фармавацца, сацыяльныя, рэлігійныя, моўныя адрозненні людзей былі настолькі непераадальнымі, што гэтыя людзі ўспрымаліся як розныя народы. Таму Дунін-Марцінкевіч (асабліва ў зваротах да палякаў) часта пісаў пра беларусаў як пра «брацкі народ», хоць і сам з’яўляўся часткай гэтага народа.

Да сярэдзіны XIX ст. дзяленне адзінага народа ВКЛ на літвінаў і беларусаў па тэрытарыяльнай прыкмеце ўжо мела даволі даўнюю традыцыю. Сваю гісторыю яно адлічвае ад першага падзелу Рэчы Паспалітай у 1772 г., калі дзве новыя губерні, што былі “далучаныя” Расійскай імперыяй, сталі называцца Беларускімі. Кароткі час яны нават былі аб’яднаныя ў адну Беларускую губерню (1796–1802). А пасля канчатковай анексіі ВКЛ на нашых землях працяглы час існавалі дзве Беларускія і дзве Літоўскія губерні (Віленская і Гродзенская). Мінская губерня з пункту гледжання свайго цэнтральнага становішча, але адсутнасці ў назве канкрэтнага вызначэння (не Літоўская і не Беларуская) адыгрывала аб’яднаўчую ролю.

Для праваслаўных расіян усе, каталікі, што жылі на гэтых землях, былі “палякамі”, бо сама рымска-каталіцкая царква стала называлася “польскай”. Паняцце, што гэта не так, узнікла толькі ў самым канцы XIX ст., калі часцей замест канфесійнай прыналежнасці для нацыянальнай ідэнтыфікацыі сталі выкарыстоўваць мову, на якой размаўляе чалавек. А ў самым пачатку XX ст. ў дакументах мы ўсё часцей сустракаем вызначэнне “каталік-беларус”. І яно ўжо не залежыць ад сацыяльнага статусу чалавека, будзь-то шляхціц ці селянін.

Як паказвае наш аналіз расійскага заканадаўства апошняй трэці XVIII ст. [6, с. 147–157], у Расійскай імперыі гэтага перыяду вызначэнне “польскі” ў большасці кантэкстаў не мела этнічнага характару, а з’яўлялася заменай няіснага вызначэння “рэчпаспалітаўскі” г. зн. чагосыці, што адносілася ўвогуле да Рэчы Паспалітай Абодвух Народаў: тэрыторыя, мяжа, нацыя, купцы, шляхціцы або тавары. Нават замацаванне за тэрыторыяй, якая адышла да Расіі па першым падзеле, вызначэння «беларуская» не выключае таго факту, што гэтыя землі вельмі доўга называліся «далучаныя ад Польшчы». Падобнае вызначэнне замацавалася на дзесяцігоддзі, пакуль не саступіла месца больш вытанчанаму «вернутыя ад Польшчы». Шмат якія законы для гэтых тэрыторый адрозніваліся ад астатняй Расіі, што падкрэслівала іх асаблівасць ад большасці сапраўдных расійскіх губерняў.

Але і тады акрамя няслушнага паняцця «польская шляхта» ў дачыненні да былой шляхты ВКЛ, выкарыстоўвалася і паняцце «беларуская шляхта», якое першапачаткова насіла тэрытарыяльны, а не этнічны сэнс. Зрэшты, таксама як «польская шляхта» адносілася да былой дзяржавы Рэчы Паспалітай, а не да нацыянальнасці палякі. Беларускі гісторык В. Макарэвіч сцвярджае: «У афіцыйных дакументах кан. XVIII – сяр. XIX ст. шляхту, што пражывала на ўсходзе Беларусі, менавіта так і называлі – “белорусская шляхта”. Тэрміны “беларуская шляхта”, “польская шляхта” не мелі аж да паловы XIX ст. этнічнага значэння. Пад “польскай шляхтай”

Я. Коласа і Я. Купалы; уклад., прадм., падрыхт. тэкстаў, пер. і кам. Г. Кісялёва]. – Мінск : Беларус. навука, 2010. – 471, [1] с.

3 Мальдзіс, А. В. Як жылі нашы продкі ў XVIII ст. : эсэ; Восень пасярод вясны : аповесць, сатканая з гістарычных матэрыялаў і мясцовых паданняў / Адам Мальдзіс. – Мінск : Маст. літ., 2009. – 479 с.

4 Дунін-Марцінкевіч, В. Збор твораў: у 2 т. / В. Дунін-Марцінкевіч; уклад. падрыхт., пер. Я. Янушкевіч. – Мінск : Маст. літ., 2008. – Т. 2: вершаваныя аповесці і апавяданні, вершы, публіцыстыка, лісты і пасланні, пераклады. – 598 с.

5 Первая российская энциклопедия «Энциклопедический лексикон». Санкт-Петербург 1836. Т. 7.

6 Дрозд, З. М. Таямніцы Дуніна-Марцінкевіча / Зміцер Дрозд. – Вільнюс : Беларускі дакументацыйны цэнтр, 2018. – 572 с. : каляровыя [8] і ч/б [24] іл.

7 Макарэвіч, В. С. Разбор шляхты ў беларускіх губернях расійскай імперыі (канец XVIII–XIX ст.) / В. С. Макарэвіч. – Мінск : БДУ, 2018. – 315 с.

8 Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Распределение населения по родному языку и уездам 50 губерний Европейской России [Электронны расурс] / Демоскоп Weekly – Рэжым доступу : http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/rus_lan_97_uezd.php. – Дата доступу : 22.11.2021.

9 Амяльковіч, Д. Карта лёсу. Культура № 13 (1191) 2015 г. [Электронны расурс] / Культура – Рэжым доступу : <http://www.kimpress.by/index.phtml?page=2&id=11400>. Дата доступу : 22.11.2021.

10 Купала, Я. Поўны збор твораў: у 9 т. / Я. Купала. — Мінск : Маст. літ. – Т. 8. Артыкулы, нататкі, выступленні, калектыўныя творы. – 2002. – 462 с.; Т. 9. Кн. 1. Пераклады; Эпістальная спадчына; Дарчыя надпісы; «Расейска-беларускі слоўнік»; Калектыўнае; Службовыя і асабістыя дакументы; Дадатак – 2003. — С. 641. — 686 с. [4] л. іл.

УДК 811.16`42:808.1:003.071

М. С. ЗАХАРОВА

(г. Гомель, ГГУ имени Ф. Скорины)

АВТОРСКИЕ ОСОБЕННОСТИ УПОТРЕБЛЕНИЯ ЭПИГРАФОВ

Настоящая статья посвящена вопросам изучения эпиграфа художественного текста, который рассматривается с точки зрения реализации присущего ему информационного потенциала как способности выступать носителем определенного рода информации (субъектной информации) об авторе произведения. В статье также предпринимается попытка изучения эпиграфа как индивидуальной характеристики стиля писателя и выявления авторских особенностей употребления эпиграфов на материале коротких рассказов белорусских писателей.

Традиционно эпиграф определяют как функционально значимый, но не обязательный (факультативный) компонент литературного произведения. Аналогичной факультативностью характеризуется присутствие эпиграфов в творчестве того или иного писателя.

Использование эпиграфа и активность обращения к нему зависят исключительно от специфики мышления и индивидуальных творческих предпочтений автора. Для одних писателей эпиграф остается не замеченным и не актуальным на протяжении всей творческой жизни, не появляясь совсем или фигурируя только в единичных произведениях. Для других – пробой пера, навеянной новомодными тенденциями литературной жизни. И только для ограниченного числа